

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы Отечественная история History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2025. № 28 (1)

РЕДАКЦИЯ

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Редакциялық алқа

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Абдырахманов Толобек Әбілұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Қырғыз Республикасы, Бішкек)

Апендиев Тимур Әкімханұлы – PhD докторы, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Горшенина Светлана Михайловна – PhD, тарих ғылымдарының кандидаты; CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/ Sorbonne университетінің зерттеу бөлімінің директоры (Франция, Париж)

Исмағұлов Оразақ Исмағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің физикалық антропология зертханасының меңгерушісі (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Шиндзю Като – PhD (археология бойынша), Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара)

Бирсель Каракоч – Уппсала университетінің түркі тілдерінің профессоры (Швеция, Уппсала қ.)

Мионг Сун-ок – антропология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (Корея, Сеул)

Қозыбаева Махаббат Маликовна – PhD доктор; Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Моррисон Александр – PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Ұлыбритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – археология ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс университетінің «Биоархеология» ғылыми орталығының жетекшісі (Литва, Вильнюс)

Муминов Әшірбек Құрбанұлы – тарих ғылымдарының докторы, арабтанушы, профессор; ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Түркия, Стамбул)

Нұрсан Әлімбай – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Отеева Гүлфира Елубайқызы – тарих ғылымдарының докторы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.)

Оутрам Алан – археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна – Солтүстіктің байырғы халықтарының мәселелері және гуманитарлық зерттеулер институтының этнологиялық зерттеулер орталығының жетекшісі (АН СР(Ы) ХР) (Ресей Федерациясы, Якутск қ.)

Рюосуке Оно – Васеда университетінің тереңдетілген гуманитарлық зерттеулер орталығының доценті (Жапония, Токио)

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы – Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының директоры, PhD доктор (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Томохико Уяма – PhD докторы, Хоккайдо университетінің славян және еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония, Саппоро)

Финке Питер – PhD докторы, Цюрих университетінің Макс Планк институтының профессоры (Швейцария, Цюрих)

Шотанова Ғалия Айтжанқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Жауапты редактор

Абдулина Ақсұңқар Тұрсынқызы

Жауапты хатшы және редактор

Мырзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нұрлыбек Айдарбекұлы

Көбеев Рүстем Джаулыбайұлы

Техникалық көмек

Қонырбеков Медет Жаугаиштыұлы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Копеева Сания Жуматайқызы

РЕДАКЦИЯ**Главный редактор**

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционной коллегии

Абиля Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор (Республика Казахстан, г. Астана)

Абдырахманов Толобек Абилович – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР (Кыргызская Республика, г. Бишкек)

Апендиев Тимур Акимханович – PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Горшенина Светлана Михайловна – доктор PhD, кандидат исторических наук; директор по исследованиям CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Университет Сорбонны (Франция, г. Париж)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана)

Като Синдзи (Shinji Kato) – PhD (в области археологии), Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара)

Бирсель Каракоч, профессор турецких языков, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Мионг Сун-ок – доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, г. Сеул)

Козыбаева Махаббат Маликовна – доктор PhD; ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана)

Моррисон Александр – PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, (Литва, г. Вильнюс)

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, арабист, профессор; консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул)

Нурсан Алимбай – кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Отеева Гульфира Елубаевна – доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А.Х. Маргулана (Республика Казахстан, г. Павлодар)

Оутрам Алан – доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна, руководитель Центра этнологических исследований Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера (ИГИ АН РС(Я)) (Российская Федерация, г. Якутск)

Рюосуке Оно – доцент, Центр перспективных гуманитарных исследований, Университет Васеда (Япония, г. Токио)

Сабитов Жаксылык Муратович – директор Научного института изучения Улуса Джучи, доктор PhD (Республика Казахстан, г. Астана)

Томохико Уяма – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований университета Хоккайдо (Япония, г. Саппоро)

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, г. Цюрих)

Шотанова Галия Айтжановна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Ответственный редактор

Абдулина Аксункар Турсуновна

Ответственный секретарь и редактор

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Научные редакторы:

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нурлыбек Айдарбекович

Кубеев Рустем Джаулыбайұлы

Техническое сопровождение

Коньырбеков Медет Жаугаиштыевич

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Саня Жуматаевна

EDITORIAL TEAM**Editor-in-Chief**

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, general Director of Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editorial board members

- Abil Erkin Amanzholovich* – Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic of Kazakhstan, Astana)
Abdyrakhmanov Tolobek Abilovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (Kyrgyz Republic, Bishkek)
Apendiev Timur Akimkhanovich – PhD, associate professor, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)
Gorshenina Svetlana Mikhailovna – PhD, Candidate of Historical Sciences; Research Director of CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Sorbonne University (France, Paris)
Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Laboratory of Physical Anthropology of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana)
Shinji Kato – PhD (Archaeology), Nara National Research Institute for Cultural Properties (Japan, Nara)
Birsel Karakoch – Professor of Turkic Languages, Uppsala University (Sweden, Uppsala)
Myong Soon-ok – PhD (Anthropology), Associate Professor (Seoul, Korea)
Kozybaeva Makhabbat Malikovna – PhD; Leading Researcher, Institute of Culture and Spiritual Development «Alash» of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Republic of Kazakhstan, Astana)
Morrison Alexander – PhD, Professor, New College, Oxford (United Kingdom, Oxford)
Motuzaitė-Matuzevichute Gidrė – Doctor of Archaeology, Professor, Head of the Scientific Center «Bioarchaeology» of Vilnius University, (Lithuania, Vilnius)
Muminov Ashirbek Kurbanovich – Doctor of Historical Sciences, Arabist, Professor; Consultant to the Director General for Organizational Activities of the OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul)
Nursan Alimbay – Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)
Otepova Gulmira Elubayevna – Doctor of Historical Sciences, Professor at the A. Margulan Pavlodar Pedagogical University (Republic of Kazakhstan, Pavlodar)
Outram Alan – Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter)
Romanova Ekaterina Nazarovna – Head of the Center for Ethnological Research, Institute for Humanitarian Research and Problems of Indigenous Peoples of the North (IHR RAS (Yakutia)) (Russian Federation, Yakutsk)
Ryuosuke Ono – Associate Professor, Center for Advanced Humanitarian Studies, Waseda University (Japan, Tokyo)
Sabitov Zhaksylyk Muratovich – Director of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, PhD (Republic of Kazakhstan, Astana)
Tomohiko Uyama – PhD, Professor, Center for Slavic-Eurasian Studies, Hokkaido University (Japan, Sapporo)
Finke Peter – PhD, Professor, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland, Zurich)
Shotanova Galiya Aitzhanovna – Candidate of historical sciences, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editor-in-Chief

Abdulina Aksunkar Tursunovna

Responsible Secretary and Editor

Murzakhodjaev Kuanysh Madievich

Scientific Editors:

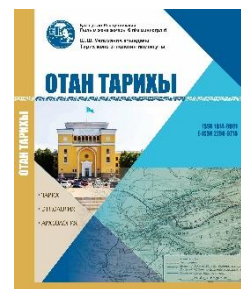
Kasymova Didar Beysengalieva
Chernienko Denis Arkadyevich
Dosymbetov Nurlybek Aidarbekovich
Kubeev Rustem Dzhaubayuly

Technical support

Konyrbekov Medet Zhaugashtievich
Zikirbaeva Venera Serikovna
Kopeeva Saniya Zhumataevna

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 212–224
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_212-224

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ШИРЕГІНДЕГІ САЯСИ ӨЗГЕРІСТЕР КЕЗЕҢІНДЕ

Мухтарбек Карпыкович Каримов¹, Еркін Ерланович Рахметуллин^{2}, Алма Фазылағамовна Даутова³*

¹Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
(20А-үй, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
<https://orcid.org/0000-0001-8949-2512>. E-mail: karimov_51@mail.ru

²Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
(20А-үй, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
Гуманитарлық ғылымдар магистрі, ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0001-6170-6996>. E-mail: alash.azamaty@mail.ru

*Корреспондент-автор

³Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
(20А-үй, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)
педагогикалық ғылымдар магистрі, оқытушы
<https://orcid.org/0000-0002-1608-1488>. E-mail: dautova_alma@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Каримов М.Қ., Рахметуллин Е.Е., Даутова А.Ф., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* XX ғасырдың басында қазақ даласында орын алған саяси және экономикалық өзгерістердің тарихи алғышарттары қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ қоғамын қамтыған өзгерістер кезеңіндегі Шәкәрім Құдайбердіұлының тұлғалық болмысын көрсету, Алаш қозғалысындағы қайраткерлік қызметін зерделеу. *Әдістері мен материалдары.* Зерттеу барысында өңірлік архив маериалдары мен құжаттар жинағы, сондай-ақ, аталған мәселеге тікелей қатысты ғылыми еңбектер пайдаланылды. Шәкәрімнің Алашорда кезеңіне қатысты құжаттар көп емес. Алайда Абай облысы мемлекеттік архивінде сақталған құжаттар тұлғаның қайраткерлік қырын аша түседі. Зерттеуде тарих ғылымында кеңінен қолданылатын сараптау, талдау және жүйелеу әдістері негізге алынды. *Нәтижелер.* Адамзат қоғамына ауқымды және түбегейлі өзгерістер әкелген XX ғасырдың алатын орны ерекше. Бұл кезеңнің Ресейдің отарлық аймағы болып саналатын Қазақстан үшін де маңызы үлкен болды. Осы кезеңдегі қоғамның барлық жақтарын қамтыған үдерістердің жүруі алдыңғы қатарлы қазақ азаматтарының ой-санасына және содан туындайтын іс-қимылдарына тікелей әсер етті. Солардың алдыңғы қатарында Шәкәрім Құдайбердіұлы да болды. Біріншіден, оның қоғамдық-саяси істерге араласуынан көрініс береді. Екіншіден, Шәкәрімнің Алаш қайраткерлерімен үндес болып, ұлтты

«оятуға» бағытталған шығармашылығы. Қолда бар деректерді жан-жақты сараптау және зерттеуді тарихи салыстыру әдісімен қарастыру, зерттеліп отырған кезеңнің жалпы сұлабасын және қайраткердің қызметін объективті түрде көрсетуге мүмкіндік береді. *Қорытынды.* Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының XX ғасырдың басындағы қайраткерлік қызметіне ғылыми талдау жасалып, Алаш қозғалысы тұсындағы ұстанымдарына деректік тұрғыда баға берілді.

Түйін сөздер: Ресей, Қазақстан, Семей, қазақ зиялылары, Дума, земство, «Қазақ», «Айқап», Алашорда, Алаш соты, Ә. Бөкейханов, Шәкәрім Құдайбердіұлы.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Шәкәрімнің Саятқорасы: тарихи және этно-археологиялық зерттеу» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды. (ЖТН: AP23489475)

Дәйексөз үшін: Каримов М.Қ., Рахметуллин Е.Е., Даутова А.Ф. Шәкәрім Құдайбердіұлы XX ғасырдың бірінші ширегіндегі саяси өзгерістер кезеңінде // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. 212-224-бб. (қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_212-224

ШАКАРИМ КУДАЙБЕРДЫУЛЫ В ПЕРИОД ПОЛИТИЧЕСКИХ ПЕРЕМЕН ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XX ВЕКА

Мухтарбек Карныкович Каримов¹, Еркін Ерланович Рахметуллин^{2}, Алма Фазылағзамовна Даутова³*

¹ Университет имени Шакарима города Семей
(20а, ул. Глинки., 071412 Семей, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0001-8949-2512>. E-mail: karimov_51@mail.ru

² Университет имени Шакарима города Семей
(20а, ул. Глинки., 071412 Семей, Республика Казахстан)
Магистр гуманитарных наук, научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0001-6170-6996>. E-mail: alash.azamaty@mail.ru

*Автор-Корреспондент

³ Университет имени Шакарима города Семей
(Д. 20а, ул. Глинки., 071412 Семей, Республика Казахстан)
Магистр педагогических наук, преподаватель
<https://orcid.org/0000-0002-1608-1488>. E-mail: dautova_alma@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Каримов М.К., Рахметуллин Е.Е., Даутова А.Ф., 2025

Аннотация. *Введение.* Рассматриваются исторические предпосылки политических и экономических преобразований, произошедших в казахской степи в начале XX века. *Цель и задачи исследования.* Показать личность Шакарима Кудайбердыулы в период перемен, охвативших казахское общество в первой четверти XX века, изучить его яркую деятельность в движении Алаш. *Методы и материалы.* В ходе исследования были использованы сборники региональных архивных материалов и документов, а также научные труды, непосредственно относящиеся к данной проблеме. Документов, относящихся к алашскому периоду Шакарима, не так много. Однако документы, хранящиеся в Государственном архиве Абайской области, раскрывают деятельную сторону личности. В исследовании были взяты за основу методы анализа и систематизации, широко используемые в исторической науке. *Результаты.* XX век, принесший масштабные и кардинальные изменения человеческому обществу, занимает особое место. Этот период также имел большое значение для Казахстана, который являлся колониальным регионом России. Протекание процессов, охватывающих все стороны общества в этот период, напрямую повлияло на мышление и вытекающие из этого действия передовых казахских граждан. В первом ряду был Шакарим Кудайбердыулы. Во-первых, это проявляется в его вмешательстве в общественно-политические дела. Во-вторых, творчество

Шакарима, созвучное деятелям Алаша, направлено на «пробуждение» нации. Всесторонняя экспертиза имеющихся данных и рассмотрение исследования методом исторического сопоставления позволяет объективно отразить общую картину исследуемого периода и деятельности деятеля. *Заключение.* В статье проведен научный анализ деятельности Шакарима Кудайбердыулы в начале XX века, дана актуальная оценка позиций движения Алаш.

Ключевые слова: Россия, Казахстан, Семей, казахская интеллигенция, Дума, земство, «Казах», «Айкап», Алашорда, Алашский суд, А. Букейханов, Шакарим Кудайбердыулы.

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта грантового финансирования «Саяткора Шакарима: исторические и этно-археологические исследования» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. (ИРН: AP23489475)

Для цитирования: Каримов М.К., Рахметуллин Е.Е., Даутова А.Ф. Шакарим Кудайбердыулы в период политических перемен первой четверти XX века // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 1. С. 212-224 (на каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_212-224

SHAKARIM KUDAIBERDYULY DURING THE POLITICAL CHANGES OF THE FIRST QUARTER OF THE TWENTIETH CENTURY

Mukhtarbek K.¹ Karimov, Yerkin Y. Rakhmetullin^{2*}, Alma F. Dautova³

¹Shakarim University of Semey

(20a, Glinki STR. 071412 Semey, Republic Of Kazakhstan)

Candidate of historical sciences, professor

<https://orcid.org/0000-0001-8949-2512>. E-mail: karimov_51@mail.ru

²Shakarim University of Semey

(20a, Glinki STR. 071412 Semey, Republic Of Kazakhstan)

Master of Humanities, researcher

<https://orcid.org/0000-0001-6170-6996>. E-mail: alash.azamaty@mail.ru

*Corresponding author

³Shakarim University of Semey

(20a, Glinki STR. 071412 Semey, Republic Of Kazakhstan)

Master of Pedagogical Sciences, teacher

<https://orcid.org/0000-0002-1608-1488>. E-mail: dautova_alma@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Karimov M.K., Rakhmetullin E.E., Dautova A.F., 2025

Annotation. *Introduction.* The historical prerequisites for the political and economic changes that took place in the Kazakh steppes at the beginning of the twentieth century are considered. *Purpose and objectives of the study.* To show the personality of Shakarim Kudaiberdyuly during the period of changes that covered the Kazakh society in the first quarter of the twentieth century, to study his activity in the Alash movement. *Methods and materials.* In the course of the study, collections of regional archival documents and documents were used, as well as scientific works directly related to this issue. There are not many documents related to the alashorda period of shakarim. However, the documents stored in the state archive of the Abay region reveal the figure of the person. The study took as a basis the methods of examination, analysis and systematization, which are widely used in historical science. *Results.* The twentieth century, which brought large-scale and radical changes to human society, plays a special role. This period was also of great importance for Kazakhstan, which is considered a colonial region of Russia. The course of processes that covered all aspects of society during this period had a direct impact on the thinking and actions of advanced Kazakh citizens. Shakarim Kudaiberdyuly was among them. First of all, it is reflected in his involvement in socio-political affairs. Secondly, Shakarim's work is in harmony with Alash figures and is aimed at "awakening" the nation. A comprehensive analysis of the available data and consideration of the study by the method of historical comparison allow us to objectively reflect the

general outline of the period under study and the activities of the figure. *Conclusion.* The article provides a scientific analysis of Shakarim Kudaiberdiuly's work at the beginning of the twentieth century, as well as a factual assessment of his positions in the Alash movement.

Keywords: Russia, Kazakhstan, Semey, Kazakh intelligentsia, Duma, zemstvo, «Kazakh», «Aikap», Alashorda, Alash court, A. Bukeikhanov, Shakarim Kudaiberdyuly.

Acknowledgments. The article was carried out within the framework of the grant financing project «Sayatkora Shakarim: historical and ethno-archaeological research» of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. (IRN: AP23489475)

For citation: Karimov M.K., Rakhmetullin E.E., Dautova A.F. Shakarim Kudaiberdyuly during the political changes of the first quarter of the twentieth century // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 1. Pp. 212-224 (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_212-224

Кіріспе. XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ қоғамындағы жүріп жатқан үрдістерді еске алғанда, оның бүкіл адамзаттық кеңістікті қамтыған сол кезеңдегі жан-жақты өзгерістерден отарлық жағдайдағы Қазақ елінің де тыс қалмағанын айтуымыз керек.

Аталған кезеңде Қазақстан сияқты Ресей империясының отарланған шеткері аудандары XX ғасырдың басында дүниежүзінде қарқынды дамып жатқан капиталистік қатынастарға тартыла бастады. Бұл Қазақстанды Ресей орталықтарымен байланыстырған және өлкедегі нарық қатынастарының дамуын жеделдеткен теміржол желісінің өсуінен де көрінді. 1917 жылға дейін Қазақстан территориясында салынған теміржолдардың жалпы ұзындығы 2365 шақырым болған. Теміржолдар желісінің өсуімен тікелей байланысты, бұрынғы сауда тұрақтары - «меновые дворы» дегендердің орнына келген жәрмеңкелік сауданы, енді бұдан былай капиталистік сауданың жоғары түрі – тұрақты сауда ығыстырды.

Жалпы осы кезеңдегі экономикалық өзгерістерге банк-несие жүйесінің де дамуы оң әсерін тигізді. Мәселен, Қазақстанның Ертіс өңірінің экономикалық дамуында Семей қаласының алған орны үлкен болғаны белгілі. Ол тек қана мал мен мал өнімдері саудасының және ұн өндірудің ғана ірі орталығы болып қойған жоқ, Семей арқылы Моңғолиямен және Қытайдың батыс өлкелерімен кең сауда айналысы жасалынды. Сондықтанда, империя көлеміндегі бес ең ірі банктер монополиясы филиалдарының Семейде болуы кездейсоқ емес (Фридман, 1974: 19).

XIX ғасырдың екінші жартысынан былай қарай Қазақстанға белсенді түрде ене бастаған орыс капиталының өндіріске, оның ішінде тау-кен өнеркәсібіне бағытталғаны белгілі. Ал XX ғасырдың басында өнеркәсіптің дамуы жаңа сипатқа ие болды. Енді шикізатты өңдейтін шаруашылықтың дамуына үлкен көңіл бөлінді. Бірақта өлкенің экономикалық дамуына біршама әсер еткен осы үрдіс патша өкіметінің Дала өлкесіндегі отарлық саясатының күшеюімен қатар жүрді.

Осы кезеңде патша өкіметі қоныстанушылар қорының пайдасына қазақтардың жерлерін тартып алуды одан әрі жеделдете түсті. Қазақстандағы переселен қозғалысының ауқымының күрт өсуін мына цифрлар көрсетеді: егер 1893-1905 жылдарда жергілікті халықтан 4 млн. десятинаға дейін, 1906-1912 жылдар арасында 17 млн.десятина, ал 1917 жылға қарай қазақ тұрғындардан 45 млн. десятина немесе өлкедегі жердің, оның ішінде ең шұрайлы 1/5 бөлігі тартып алынды (Очерки, 1974: 41). 1904 жылы Сібір казак войскосының «мәңгілік меншігіне» Ертіс өзенінің екі жағалауындағы он шақырымдық алап берілді.

Өлкеге қоныс аударған переселендердің сандық ауқымына қарасақ: 1906-1916 жылдары Ақмола, Семей, Торғай, Орал сияқты далалық облыстарға – 1068 мың орыс және украин шаруаларының қоныс аударып келгенін көреміз. Бұл көрсеткіш, 291 мың переселен көшіп келген 1896-1905 жылдармен салыстырғанда әлде қайда жоғары болғанын байқаймыз. Жалпы орыс тұрғындары өлкеде 1897-1916 жылдар арасында 4,5 есеге: 347,6 мың адамнан 1548 мыңға дейін көбейген. Ал қазақтардың жалпы санының өсуі барды жоғы 16,2 пайыз болған (Жиренчин, 1996: 148).

Қазақ даласында кен орындары мен қазба байлықтарды, кәсіпорындарды шетелдік кәсіпкерлер арзанға сатып алып, әкете бастады. Кәсіпорындарда жұмысшыларды, әсіресе, кәсіби деңгейі төмен қазақтарды шеттету тоқтаған жоқ. Сондай-ақ, патшалық билік отарлық аудандардағы халықты шоқындыру мақсатында өлкедегі православиялық миссиялардың қызметін күшейте түсті.

Қазақстанда орын алып жатқан осы ахуалдар жергілікті халықтың ашу-ызасын тудырды. Аса ірі көтерілістер орын алмаса да, наразылықтар әр жерде болып жатты. Ірі қозғалыстар мен

көтерілістер болмаса да, толқулар әр жерден көрініс беріп жатты. Осының барлығы Дала өлкесіндегі қоғамдық-саяси жағдайды ушықтыруға негіз болып қана қоймай, кең ауқымды халық наразылықтарының туындауына түрткі болды.

Зерттеу әдістері. Осы мақалаға дерек көзі ретінде Абай облысы мемлекеттік архивінің 37 қорындағы істер алынды. Бұларда Шәкәрім Құдайбердіұлының 1917 жылы 14 қарашада Семей уездік земствосына Шыңғыс болысынан мүше болып сайланғаны және 1918 жылдың сәуірінде Семей облыстық земство жүйесінің әкімшілік басқару және сот жүйесін құру қаралғанда, оның Облыстық қазақ сотының мүшесі болғаны айтылған. Мақаланы дайындау барысында ғылыми айналымда бар және қолданылып жүрген материалдар жинағы, сол сияқты «Қазақ» газеті мен Императорлық Орыс Географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің Жазбалары бетіндегі деректер де пайдаланылды.

Мақаланы жазуда авторлар тарихтың өткендегісін сараптайтын жалпы ғылыми әдісті, логикалық әдісті, сараптау әдісін, сол сияқты деректерді сараптау және жүйелеу, тарихи реттілік әдісін пайдаланды.

Талқылау. XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ қоғамындағы қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси өзгерістерге арналған іргелі ғылыми еңбектерде Шәкәрім Құдайбердіұлының есімі мен қызметі туралы деректер айтылмайды. Тек Кеңес Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» (Нұрпейісов, 1995) еңбегіндегі «Алаш қозғалысына мүше болғандар мен ниеттестер тізімі» деп аталатын бөлімінде Шәкәрім Құдайбердіұлы есімі кездеседі. Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығына қатысты зерттеулер филология және философия саласы бойынша баршылық. Қайраткердің аталмыш кезеңдегі қоғамдық-саяси өмірдегі қызметі Е. Сыдықовтың «Шәкәрім және Алашорда» (Сыдықов, 2008) және ЖЗЛ сериясы бойынша шыққан «Шакарим» (Сыдықов, 2012) зерттеулерінде біршама көрініс береді. Осы жерде айта кететін жағдай, Шәкәрім Құдайбердіұлының XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі атқарған қызметінің біртұтас түрде зерттелмеуі. Сондықтан, айтып отырған олқылықты реттеу үшін осы мақала арқылы үлес қосуға тырыстық.

Нәтижелер. XX ғасырдың басында қазақ қоғамында бой көрсеткен ұлт-азаттық қозғалыстың өзіне тән ерекшеліктері болды. Біріншіден, бұл қозғалыстың тууы қазақ даласына әкімшілік-территориялық басқару жүйесі енгізіліп, Ресей империясының толықтай отарына айналған уақытымен сәйкес келді. Екіншіден, бұл қозғалыстың басында қазақтың мүддесін революциялық жолмен емес, эволюциялық бағытта шешуді көздейтін қазақтың зиялы азаматтары тұрды. Үшіншіден, қазақ зиялылары қазақ халқының мұң-мұқтажын саяси күрес жолымен шешуге үлкен басымдық берді.

Қазақ оқығандары ұлт-азаттық қозғалысты өрістетуге барасында таптық күресті емес, қазақ халқын ұйыстыратын демократиялық қағидаларға негізделген айқын міндеттерді күн тәртібіне шығарды. Бұлардың саяси көзқарастары жалпы демократиялық бостандықтардың қамтамасыз етілуін, әсіресе жиналыстар мен митингілерді өткізуді, қоғамдастықтар ұйымдастыруды, сөз, баспасөз бостандығы, жариялылық, жеке тұлғалар дербестігіне қолсұғушылықтың болмауы, олардың құқықтарының аяқасты жасалмауы, жергілікті өзін-өзі басқаруды (земствоны) енгізу, сот реформасын жүргізу, ана тілінде оқыту, қазақ тілінде оқу орындарын ашу, шіркеуді мемлекеттен бөлу, әйел теңдігі сияқты және т.б. ұстанымдарды қамтыды. Сол сияқты, отаршылдық жүйенің кедергілеріне тікелей куә болған, соған көңілдері толмайтын, білімге құлаш ұрған қазақ жастарының Ресейдің жоғары оқу орындары шоғырланған орталық қалаларға келулері, ондағы университеттерде оқитын ұлт өкілдерінен шыққан білім алушылармен етене араласуы олардың саяси көзқарастарының қалыптасуына айрықша ықпалын тигізді (Қойгелдиев, 2008: 112).

XX ғасырдың басында патшалық Ресей қоғамында қордаланған әлеуметтік-экономикалық ахуал, шешілмеген мәселелердің салдары қалыптасқан шиеленіскен жағдайдың ақыры 1905-1906 жылдары орын алған бірінші орыс буржуазиялық төңкерісіне әкелгені белгілі. Ресей қоғамындағы көптеген түйткілді мәселелердің бетін ашып берген және қалыптасқан жағдайды дер кезінде түзетпейінше, жағдай оңалмайтындығын ұқтырған бұл төңкерістің қазақ ортасына да, қазақ зиялыларына да әсері байқалды.

Сол сияқты, осы кезеңде қазақ өлкесінде қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси жағдайдың сөз жоқ, қазақ қоғамындағы алдыңғы қатарлы азаматтардың дүниетанымдық болмыстарына, іс-қимылдарына әсер еткені анық. Солардың бірі, сол аталмыш кезеңде ел таныған қайраткерге айналған Шәкәрім Құдайбердіұлы еді.

Шәкәрім Құдайбердіұлының XX ғасырдың басынан бергі және 1919 жылға дейінгі аралықтағы өмір жолына үңілгенде, біз оның замана туғызған өзгерістер мен оқиғалардың бел ортасында жүрген тұлға болғанын байқаймыз.

Алаш қозғалысының дүниеге келуінің бастамасы болып есептелетін 1905 жылы 22 шілде айында Қарқаралы уезінде дәстүрлі түрде өтетін Қоянды-Ботов жәрменкесінде 12,767 адам қол қойған, қазақ қоғамының өзекті мәселелері көтерілген патшаның атына құзырхат жолданғанда, осы оқиғаның ішінде Шәкәрім Құдайбердіұлының болғаны немесе болмағаны туралы мәселенің әлі күнге дейін басы ашық. Бұған байланысты архив деректері немесе ауызекі айтылған деректер кездеспейді.

Десекте, Шәкәрім сияқты ел алдында жүретін, айтар ойы бар тұлғаның патша атына петицияны жіберуде елден бөлек қалыс қалуы мүмкін емес деп ойлаймыз. Сонымен бірге, Қарқаралыдағы жәрменке өтетін Қоянды мен Шәкәрімнің мекені Шыңғыстаудың арасы да алыс емес, іргелес. Болашақта мұны анықтау қажеттілік және ол алдағы уақыттардың еншісінде. Жалпы Қарқаралы петициясының қабылдануы, қазақ халқын отарлық қысымдарға қарсы күреске бастап шығатын жаңа әлеуметтік топ – қазақ оқығандарының тарихи аренаға шыққандықтарын да көрсетті.

Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының XX ғасырдың басында жаңа мазмұнға ие болуының тағы бір көрінісі – қазақтардың Ресей мемлекеттік Думасына қатысулары болды. 1905 жылы 6 тамызда II Николай патша Ресейдегі революциялық және т.б. қоғамдағы өзгерістерді қалайтын күштердің қысымымен империяның заң шығарушы және өкілетті органы ретінде Мемлекеттік Дума құру туралы манифеске қол қойды. Манифесте сонымен бірге Мемлекеттік Думаға сайлаудың принциптері де анықталды. Осымен қатар сайлау туралы Ереже де жарияланды. Ресей мемлекеттік Думасы – парламенттің төменгі палатасы болып есептелді (Государственная дума, 1906-1917). Жалпы Мемлекеттік Думаның өз тарихында барды жоғы төрт рет қана шақырылғаны белгілі.

Патшаның Мемлекеттік Дума құру туралы манифесінде Ресей империясының бірқатар халықтарының (оның ішінде қазақтар бар) сайлануға құқықтары жоқ болып шықты. Жергілікті билік органдарына сайлау науқанының алғашқы күнінен-ақ қазақтарды «белгілі тұрағы жоқ көшпелі және қаңғыбас бұратана халық» ретінде сайлауға қатыстырылмауларына айрықша нұсқау берілді. Бұл жағдай халықтың заңды наразылығын туғызды. Жергілікті жерлерде халық өздерінің өкілдерін Ресейдің мемлекеттік Думасына қатыстыруды батыл талап етті. Мәселен, 1905 жылы жазда Қарқаралы уезінің құрметті қазақтарының императорға жазған петицияларында: «Біздің малшаруашылығымен айналысатынымыз рас, мал бағып, көшіп жүретініміз де рас. Бірақ кейбір ұлықтар ойлағандай дала кезіп, жөнжосықсыз қаңғып жүрмейміз. Осы үшін ғана мемлекет билігіне сайлану сияқты аса маңызды саяси құқықтан айрылуды қалай түсінеміз?» дей келе, «Сайлауға қатысуға ерік беріңіз, мемлекет билігінде қазақтар болса ғана, біздің мұң-мұқтажымыз ескеріледі және шешіледі. Сонда ғана біз, қазақ халқы империяның басқа халықтарымен тең екенімізді сезінеміз» дейді (Движение Алаш, 2011: 117-118). Қатты наразылық патша үкіметін халықтың талабына құлақ асуға мәжбүр етті. Нәтижесінде, қазақтар сайлауға қатысатын болды.

Думаның депутаттарын сайлау тікелей емес, куриялар жүйесі бойынша: жериелерінен, қалалықтардан, шаруалардан және жұмысшылардан таңдаушыларды сайлау арқылы іске асырылды. Көшпелі халықтың өз орталарынан таңдаушылары болуы тиіс болды. Қазақ өлкесі үш сайлау бөліктеріне бөлінді, соның бірі – Семей облысындағы сайлаудың да өзіндік ерекшеліктері болды. Осы тақырыпқа қатысты көптеген толықтырулар мен өзгертулер «Семипалатинские областные ведомости» газеті беттерінде 1905 жылдың 3 қыркүйегінен бастап жарияланып тұрды. Тек, 1906 жылы 18 наурызда ғана облыс көлемінде тұрақты пайдаланылатын Ереже жарияланды. Далалық облыстар қазақтары үшін екі сатылы сайлау рәсімі белгіленді. Бұл бойынша көшпелі қазақ тұрғындар I Мемлекеттік Думаға Семей облысының бес уезінен бір ғана депутатты сайлай алатын болды. Ережеге сәйкес сол бір депутатты сайлайтын облыстық жиналысқа қатысу үшін, әрбір болыстан екі таңдаушы сайланады делініді. Мемлекеттік Думаға сайлау бойынша жұмыс жасайтын облыстық, уездік, қалалық комиссиялардың құрамдары анықталды.

«Семипалатинские областные ведомости» газетінің 1906 жылғы 27 сәуіріндегі санына 23 сәуірде Қарқаралы уезінің Тоқырауын болысында таңдаушыларды сайлаудың өткені айтылған. Бұл сайлауға Тоқырауын болысының қазағы ретінде сайлаушы болу құқығын алу үшін Әлихан Бөкейханов қатысқан. Бірақ, көп кедергілерден кейін ғана, 1906 жылдың 31 мамырында Әлихан Бөкейхановтың Тоқырауын болысының №7 ауылынан таңдаушы екендігі та-нылды. Бұл

«Семипалатинские областные ведомости» газетінің 1906 жылғы 4 маусымында жарияланды (Алаш туы, 2015: 10).

1906 жылы 10 маусымда, сағат 12-де «Халық үйіне» Семейге уездерден жиналған таңдаушылардың бірінші жиналысы басталады. Жиналысқа келуге тиіс 184 таңдаушының 176 ғана тіркелген. Жиналыстың төрағасы болып Павлодар уезінің Сейтен болысының басқарушысы Темірғалы Нүрекенов сайланады. Жиналыс 5 күнге, маусымның 10-нан 14-не дейін созылған. Бірінші болып, өзін сайлауға ұсынған «Халық бостандығы» партиясының бағдарламасы негізінде Әлихан Бөкейханов сөз сөйлейді. Сол сияқты осы күндері басқада шешендер сөз алады. Бұлар екі немесе үш реттен де сөйлепті. Олар халықтың тағдырлық мәселелерін көтерген. Солардың бірі – Шәкәрім Құдайбердіұлы болған. Бұл деректер жергілікті «Семипалатинский листок» газетінің 1906 жылғы 13 маусымдағы санында берілген (Бөкейханов, 1994: 14). Бұған қарағанда, біздер Шәкәрім Құдайбердіұлының да Дума депутатын сайлауға Семей уезінің Шыңғыстаудағы бес болысының бірінен таңдашы болып қатысқанын көреміз. Жиналыста Өскемен уезінен келген таңдаушы Қайрамбай Тоқтыбаев Мемлекеттік Думаның мүшелігіне сайлануға Әлихан Бөкейхановты ұсынады. Дауыс беру барысында Әлихан Бөкейханов барлық таңдаушылардың дауысын бір өзі алады.

Әлихан Бөкейхановты бір кісідей сайлайтын жағдайды қалыптастырудың өзі де оңай болмаған сияқты. Байқасақ, сол күндерде бес уезден келген таңдаушылармен, оларды бірауызды жасау үшін Шәкәрім сияқты аса беделді адамдардың түсіндіру жұмыстарын жүргізгенін көреміз. Шәкәрім Құдайбердіұлы да, кейбір т.б. қайраткерлер де Мемлекеттік Думаға депутат болуға өздерін ұсынуға болушы еді. Бірақ олар халықтың тағдыры қыл үстінде тұрғанын жақсы түсініп, өз амбицияларынан бас тартып, ертең Дума мінбесінен туған халқын қорғай алатын, саяси күрестің мектебінен өткен ортақ тұлғаны ұсынған. Мемлекеттік Думаға депутат болуға ойы бар, Әлихан Бөкейхановқа қарсылас бола алатын Айтбакин Әміре Дүрменұлын да райынан қайтарған. Ол Әлекеңнің өз естелігінде жақсы айтылған. Сол жолы Жаңасемейдегі Мұса Шормановтың үйінде Әміре Айтбакинді жақтауы мүмкін Зайсан, Өскемен, Баянауыл, Семей уездерінен келген таңдаушылардың өкілдерімен кездесіп, оларға өзінің жәй адам емес екендігін танытып, Қайранбай ақсақалдың батасын алады. (Сұлусары болысынан келген таңдаушы Қайранбай Тоқтыбаев халқымыздың біртуар перзенттерінің бірі - Әди Шәріповтың үлкен әкесі. «Осы таныстықтарынан кейін Әлихан Бөкейханов біздікіне қонақ болып келген көрінеді, атамызбен достықтары жарасыпты» деп, Әди Шәріповтың бүгіндері көзі тірі зайыбы Клара Жағыпарқызы айтады).

Ал II Мемлекеттік Думаға депутаттарды сайлау барысында оған кімді ұсыну туралы тағыда ақылдасу болған сияқты. Әлихан Бөкейханов аттарын атап алты адамды ұсынады: Ахмет, Кәкітай, Шәкәрім, Қасен, Омарбек және Темірғали. Осы жерде Әлекеңнің Шәкәрімді де ұсынғанын көреміз. Бірақ, Шәкәрім және басқалар бар Павлодар уезі Сейтен болысының басқарушысы Темірғалы Нүрекеновтың кандидатурасына тоқталады. Бірақ осы тұжырымға тоқтамай өз кандидатураларын ұсынғандар болыпты, олар Көлбай Төгісов пен Кәкітай Ысқақов. Әлекеңнің сөзімен айтқанда «екеуі де бүктелді» Осыған байлаысты: «Сонда ісі ағат болғанын Кәкіш мойнына алған еді. Ер жігіттің белгісі адасқанын мойнына алғаны, «шын сөзге жан пида» деп Шәкәрім айтқандай», дейді («Қазақ» газеті, 1998: 134).

Осы бір ұлтты селт еткізіп оятқан кезеңнен былай қарай Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылықпен айналысуға бет бұрғанын көреміз. Оның сол бір тарихи кезеңде жарық көрген өлеңдері, поэмалары және тарихқа қатысты шығармалары ұлт руханиятын байытқан аса бағалы еңбектер. Біз осыларға қарай отыра оның «Оян қазақ!» деп ұран көтерген Міржақып Дулатов тәрізді Алаш қайраткерлерімен үндестігін байқаймыз. Бұл да ұлт болашағы үшін күрес екендігі сөзсіз.

Шәкәрім Құдайбердіұлы, XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы қазақ қоғамындағы ағартушылық-демократиялық ізденістердің нәтижесі – қазақ журнал, газеттерінің шыға бастауын қуана қарсы алды. Оның мақалалары мен еңбектері «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің беттерінен орын алды. 1913 жылы Орынборда алғаш «Қазақ» газеті дүниеге келгенде, оған Шәкәрім қажының «Қазақ құтты болсын!» деген құттықтау өлеңі басылды («Қазақ» газеті, 1998: 27).

1911 жылы Орынборда Шәкәрім Құдайбердіұлының тарих саласы бойын-ша жазған бірден-бір іргелі зерттеуі – «Түрік, қырғыз – қазақ хәм хандар шежіресі» жарық көрді және оған біршама тоқталуды жөн көрдік. Еңбектің жазылуына қазақ халқының шығу тегіне арналған Абайдың «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» үлкен ықпалы болғанын байқауға болады. Қазақ халқының шығу тегін діни және т.б. аңыздарға ғана апарып тіреуге қарсы болған, оның ғылыми негізде

тұжырымдалуын ойлаған Абайдың көзқарасының Шәкәрім еңбегінде жалғастығын тапқанын көреміз. Шәкәрім еңбекті жазбас бұрын, осы салада айтарлықтай көп ізденген. Ол өзінің қажылық сапарының барысында Осман империясы жеріндегі ғылыми еңбектер мол сақталған кітапханалардағы араб, парсы, шағатай, түрік тілдеріндегі түрік дүниесіне, оның ішінде қазаққа қатысты деректермен танысқан. Сол сияқты ол, белгілі түріктанушы батыс және орыс ғалымдарының еңбектерін де жанжақты зерттеген. Шәкәрім қажының бұл еңбегі шежіре деп, дәстүрлі атаумен аталғанымен оның кәдімгіше шежіре емес, қазақ тарихына арналған үлкен зерттеу екенін көруге болады. Сонымен бірге еңбекті бүгінгі күнгі ресми қазақ тарихы тұрғысынан қарасақ та үлкен алшақтықты көрмейміз. Шәкәрім Құдайбердіұлы әлі қалыптаспаған қазақ тарихының алдында тұрған үш мәселеге көңіл аударған. Олар: қазақтың халық болып қалыптасуы, қазақ хандығының құрылу тарихы және хандар генеологиясы. Бұл мәселелер әлі күнге дейін өзектіліктерін жоймаған тақырыптар. Ол шығыс пен батыс ғалымдарының еңбектерін кең пайдалана отыра, оларды ой елегінен де өткізген. Мәселен, Шәкәрім қажы өзінің Әбілғазы Баһадүр ханның шежіресіндегі оның көне түрік кезеңіне жататын кейбір пікірлерімен келіспейтіндігін айтады. Жалпы ең- бектің ғылыми тілде жазылғанын да айту керек. Еңбектің өн бойында зерттеушінің тың пікірлері айтылған. Мысалы, ол ертедегі түрікке христиан, будда, зәрдәшт діндері де белгілі болған дей отыра, «түріктердің өз діні болды» дейді (Құдайбердіұлы, 2018: 41). Ол біз білетін тәңірлік дін. Сол сияқты «қалмақ» деген атаудың Моңғолия жерінен Шыңғысхан наймандарды, керейлерді, қоңыраттарды, жалайырларды ығыстырып шығарғанда, солардан қалып қойғандарды айтқан және олар түрік нәсілді еді деп, кесіп айтады.

Сонымен бірге еңбекті жазу барысында Шәкәрім Құдайбердіұлы далалықтардың ауызекі тарихнамалық деректерін де орынды пайдаланған. Мәселен, қазақ хандығының тууы қарсаңындағы Әбілхайыр хандығындағы саяси ахуалды біз бүгінгі ресми тарих арқылы білеміз. Ал Керей мен Жәнібек сұлтандардың Әбілхайырға қарсы бас көтерулеріне әкелген себеп ретінде қарақыпшақ Қобыландының арғын Ақжол биді жекпе-жекте мерт қылуы, олардың ханнан Қобыландыны жазалауды сұрауы, елдің бас батырын Әбілхайырдың бермеуі, елдің осыдан кейінгі бүлінуін дерек ретінде нанымды келтірген (Құдайбердіұлы, 2018: 67).

Шәкәрім Құдайбердіұлының осы еңбегінде қазақ хандарының генеологиялық таратылуы ерекше тұрады. Бұл тұрғыда келгенде оның 16 ғасырда жасаған Әбілғазы Баһадүр ханның белгілі еңбегіне сүйенгені байқалады. Сол сияқты ол өзінің осы сүбелі еңбегінде қазақтың көне тарихының мәселелеріне де көңіл бөлген. Н. Аристовқа сүйене отыра, ежелгі хундарды бұлар «қытай сөзінше түрік жұрты, бір мезгіл оларды хун, яки хунну» деген дейді (Құдайбердіұлы, 2018: 31). Ал қазіргі тарих ғылымындағы көзқарас бойынша ежелгі хундардың негізінен түріктер екендігінің нақты айқындалуы зерттеушінің көзқарасының дұрыстығын көрсетеді.

Зерттеуші сонымен қатар ертедегі Шығыс Қазақстанды, Оңтүстік Сібірді, Солтүстік және Батыс Моңғолияны мекендеген жалайыр, найман, керей си-яқты тайпаларға тоқталады. Бұлар туралы ол: «ақырында тамам моғолды түгендеп алғанда отырықты болып қалған түріктер көшіп қашуға жерін қимай, бірталай ел моғолға қарап қалды. 1300 жылы шамасында ол қалғандар ониют, жалайыр, найман, керей дегендер әртүрлі рудан еді. Сол себептен олар қаламақ деп аталды» дейді (Құдайбердіұлы, 2018: 51). Бұл жерде екі мәселеге көңіл аударуды жөн көрдік. Біріншісі, жалайыр, найман, керей, оңғыт және т.б. тайпаларды кейбір зерттеушілердің моңғолға жатқызып келуі. Бұл пікір бүгінде бар және кейбір қазақстандық тарихшылар да ұстанады. Ал Шәкәрім осы тайпаларды еш ауытқымай түрік деген. Білмесе, зерттемесе бұлай кесіп айтпас еді. Екіншісі, қалмақ және ойрат атауларының шығу мәселесі, яғни этимологиясы, бұл да көңілге қонады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ ру-тайпаларының көші-қон, яғни тарихи географиясының мәселелеріне де көңіл бөлген. XVIII ғ. екінші жартысының 50-60-шы жылдарында Абылай хан және дарабоз қолбасшы Қабанбай бастаған қазақ әскерінің ежелгі түрік-қазақ жерлерін жоңғарлардан босатуы, Ертіс бойына, Алтайға, Тарбағатайға, Жетісуға қазақ рулары көшінің лықылдаған судай келуі, сол жерлерге орналасулары тарихи шындық. Зерттеуші осыған да көңіл аударып: «Ұлы жүз қазағы күн батыс Алатаудан Қаратал өзеніне шейін өз орнын алды, орта жүзден керей мен найман Тарбағатайға келіп, ақырында Қытай жеріне де кіріп, найманың шеті Ебінор басына шейін барып, керей Қараертіске барды» дейді (Құдайбердіұлы, 2018: 97).

Сонымен бірге, мұнда зерттеуші Қазақ жеріне жапсарлас жатқан Сібір аймағының түрік нәсілді ежелгі халықтарына да көңіл бөлген. Шәкәрім қажы оларды телеүіт, саха, енисей түріктері деп көрсеткен. Ол, зерттеушінің «Қалмақ һәм телеүіт» деп аталатын тарауында «алтайлықтар» деген

этнониммен бір ұлтқа қолдан біріктірілген, бүгінгі Ресей Алтайындағы ұсақ халықтарға тоқталады. Шәкәрім бұларды біріктіріп алтай ұлты немесе алтайлықтар деп мүлде айтпайды. Ресей Федерациясының Алтай республикасында тұратын алтайлықтардың осығанға дейін өздерін ұлт ретінде айқындап келген атауларынан бас тартып, өз халықтарының ежелгі атына көшуге ұмтылуларының куәсіміз. Алтай этносы кеңестік дәуірде қолдан жасалынып, оған сандары аз болса да өз алдыларына жеке халықтар болып келген тубалар, челкан, құмандын, алтай-кижи, телес, телеңгит және телеуіт сияқты субэтникалық топтардың енгізілгені белгілі. Ал Шәкәрім осы Алтай халықтарын ежелгі түріктердің тікелей жалғасты ұрпағы дейді (Құдайбердіұлы, 2018: 219). Сол сияқты Шәкәрім якуттардың нағыз этнонимдерінің саха деп аталатынын да қазақ зерттеушілерінен бірінші болып айтқан.

Еңбекпен жіті таныса отыра, Шәкәрім Құдайбердіұлының зерттеу бағытындағы қызығушылығының аса ауқымды болғанын көреміз. Осы еңбекті парактағанда, оның ішінен біздер хотын халқы туралы айтқандарын оқимыз. Онда ол: «Қырғызнұр мен Обсанұр деген екі көлдің арасында түрікше сөйлейтін бір ел бар. Оны моғалдар хотон дейді. Бұлар түріктен қалмақтар алғандардың нәсілі» деп көрсетеді (Құдайбердіұлы, 2018: 217). Бүгінгі Моңғол Ұлысының Убсунұр аймағында хотон деп аталатын халық тұрады. Олардың жалпы саны 12 мыңның үстінде көрінеді. Хотындар батыс моңғол, яғни дүрбет (жоңғар) тілінде сөйлейді. Тегі Шәкәрім қажы зерттеген кезеңде бұлар өздерінің бұрынғы түрік тілін сақтап жүрулері әбден мүмкін, өйткені ғалым оны біліп жазып отырған сияқты. Сол сияқты бұлар еретеректе ислам дінін ұстанған.

Жалпы хотындардың тегі әлі толық зерттелмеген. Хотындарды кезінде Моңғолияны және Алтай өңірін зерттеген Г.Потанин, В.Бартольд, Г.Грум-Гржумайло, В.Владимирцов сияқты ғалымдар да жазған, оларда бұлардың моңғолданған түріктер екендіктерін атап көрсеткен. Сонымен бірге оларға байланысты хотындардың өздерінің де, сол сияқты қазақтардың да аңыздары сақталған. Қазақ аңызы бойынша, қазақтың біраз бөлігін жоңғарлар тұтқынға алады, еркектерін қырып тастайды, солардан тек бір әйел киімін киген еркек қана аман қалыпты. Жоңғарлар оны біліп қойып, сен кімсің дегенде, мен қатынмын депті дейді. Халық аңызы хотын этнонимінің этимологиясын осылай шығарады.

Шәкәрім қажы қызықтырған хотындар туралы Үлкен Кеңес энциклопедиясында: «Хотындар Моңғолиядағы түріктенген этникалық топ. Дүрбеттер арасында тұрады. Еретеректе исламды ұстанған. XII-XVIII ғ. бірінші жартысында манжур-шығыс тіркістан халықтары арасындағы соғыста қолға түскендер. Тілі дүрбеттерге жақын» деген мәліметтер берілген. Хотындар тарихына қатысты белгілі моңғолиялық этнограф-ғалым, т.ғ.д. марқұм Бикұмар Камалашұлының «Еуразия орталығы» журналына жарияланған «Хотын деген халық бар» атты мақаласы өзінің терең мазмұнымен қызықты. Зерттеуші хотындардың кімдерден шыққандарын басып айту қиын, ол одан әрі зерттеуді талап етеді дейді. Бикұмар хотындардың ішінде ұйғұрлар да, өзбектер де, қырғыздар да, сол сияқты қазақтар да болған деген өз болжауын айтады. Сол сияқты олардың қазақтардағыдай сүйекке бөлінетіндерін айтып, ру атауларын көрсетеді және көбіне олардың «сырт бейнесі қоңқы танау, көк, жасыл көз, сұңғақ бой-лы, жирен шаш, аққұба түсті келеді» деп антропологиясын сипаттайды (Камалаш, 2006: 16). Шәкәрім Құдайбердіұлының осы бір көлемі шағын болса да, маңызы үлкен еңбегіне көңіл аудара отыра, оның еліміз тарихын қазақтан шыққан алғашқы зерттеушінің бірі болғанын көреміз.

1902 жылы 31 наурызда (13 сәуір) Семейде Императорлық Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің ашылғаны белгілі. Шәкәрім Құдайбердіұлы Географиялық қоғамның Семей бөлімшесіне алғашқылардың бірі болып мүшелікке алынғаны осы ұйымның Жазбаларының 1912 жылғы 6 санында бөлімшенің мүшелері берілген «Действительные члены» деген тізбеде: «Киргиз Буглинской волости Семипалатинского уезда Худайбердинъ Шакаримъ» деп көрсетілген. Біз осы деректен Шәкәрімнің географиялық қоғамға 1902-1907 жылдарда толық мүше болғанын көреміз (Записки, 1912: 90).

Ал 1907 жылдан былайғы жылдардағы Императорлық Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесінің Жазбаларындағы жыл сайынғы мәліметтерде Шәкәрім аты кездеспейді, соған қарағанда ол өз еркімен жұмысын тоқтатқан болар дейміз.

1917 жылғы Ақпан революциясы қалай болғанда да Ресей халқына кең де-мократиялық еркіндіктер берген тарихи оқиға болды. Уақытша үкіметтің 1917 жылдың 3 наурызындағы қабылдаған декларациясында айтылған демократиялық қоғамға тән бостандықтар бүкіл елдегі өзгерістерге кең жол ашты. Міне осы мүмкіндіктерді Әлихан Бөкейханов бастаған күрескерлер де өз

мүдделеріне пайдалануға ұмтылды. Енді 1905-1907 жылдары құра алмаған ұлттық партияны құруға және т.б. ойға алғандарды іске асыруға заңдық негіздегі мүмкіндіктер туды. Соны өзгерістерге ұмтылу бүкіл қазақ жерін қамтыды. Азғана уақыттың ішінде жер-жерлерде маңызды мәселелерді көтерген қазақ сиездері өтті, қазақ комитеттері құрылды, земство мекемелерін құру қажеттігі айтыла бастады. Осылардың қорытындысы сияқты Орынборда бүкіл қазақ сиездері өтіп, нәтижесінде дүниеге Алаш партиясының келгені, қазақ мемлекеттілігі – Алаш автономиясының жариялануы және оның үкіметі – Алашорданың құрылуы сол кезеңнің шындығы болатын. Міне осы бір түбегейлі өзгерістер кезеңінде болып жатқан оқиғалар кез-келген саналы азаматты бейжәй қалдыра алмайтындай жағдай еді.

Ақпан төңкерісінен кейін Қазақ өлкесіндегі қолға алынған маңызды іс – земство мекемелерін құру болды. Бұған көзі ашық қазақ азаматтары және оларға жол көрсеткен алаш қайраткерлері де мүдделі еді. XIX ғ. 60-шы жылдарынан былай қарай Ресейде біршама кең жүрген земство, яғни жергілікті жерлерге басқару тетіктерін беру реформасы Қазақстанды үстіртін ғана қамтыды, тіпті болмады деуге болады. Қазақ жеріндегі басқару жүйесі жоғарыдан берілетін бұйрыққа негізделіп құрылды, яғни вертикалды басқару болды. Ал Уақытша үкімет өзінің 1917 жылы 17 маусымдағы Қаулысымен Семей, Ақмола, Жетісу, Торғай, Орал облыстарында земстволық мекемелерді құруға жол ашты.

Алаш қайраткерлерінің земствоны құруға қатты мүдделі болуларының басты себебінде жергілікті басқаруға, бұрын одан мүлде шеттетілген қазақ азаматтарын көптеп енгізу жатты. Жергілікті басқару мекемелеріне қазақтар көптеп келген жағдайда, олардың болашақ автономиялық үкімет пен елдегі қалың қазақты байланыстыратын көпір болатынына сенді және осы мәселе алаңдатты. Аталмыш кезеңде сол кездегі Семей облысында да земство мекемелерін құруға үлкен мән берілді. Мұндағы осы қозғалыстың басында Райымжан Мәрсеков бастаған азаматтар тұрды. Қолда бар деректерге үңілгенде, осы маңызды мәселені іске асыруда Шәкәрім Құдайбердіұлының да сырт қалмағанын көреміз. Сол кездегі Шәкәрім Құдайбердіұлының іс-әрекетіне қарай отыра, оның да Ақпан төңкерісі әкелген қоғамдағы өзгерістерді үлкен түсіністікпен қолдады және өзінде оларға біршама белсене араласты дей аламыз. Белгілі алаштанушы ғалым Қайым Мұхаметқановтың айтуынша: «... Шәкәрім бастатқан Абай шәкірттері Алаш партиясын, оның басшыларын қазақ халқының нағыз жанашыр қамқоры деп таныған, шексіз сенген» (Шәкәрімтану мәселелері, 2007: 89).

Абай облысының Семейдегі архивінде 1917 жылы 14 қарашада Семей уездік земствосына сайлау өткендігі туралы құжаттар сақталған. Ондағы Семей уездік земствосына сайланғандардың тізімінде Шәкәрім «Худайбердинъ Шакарим, Чингизской волости» деп, реттік саны 23 болып көрсетілген (Абай облысы мемлекеттік архиві. Қор – 37, тізбе – 01, іс – 5.). Осы жерде айтатын бір нәрсе, сайланған 40 адамның дені қазақтардан тұрған. Тек төртеу-бесеуі ғана басқа ұлт өкілдерінен болған. «Неге бұлай болды?» деген орыс азаматтары тарапынан әңгіме туғанда Р.Мәрсеков, А. Қозыбағаровтар бұлай болуының себебінде уезде қазақтардың санының тура осыған сәйкес басым болғандығы жатқанын айтқан. Бұған ешкімде қарсы уәж айта алмаған. Земство төрағасы болып Ахметжан Қозыбағаров сайланған.

1918 жылдың қаңтар айында Алашорда үкіметінің Семейге қоныс аударғаны белгілі. Бұл жағдай, облыс жеріндегі және Семейдегі қоғамдық-саяси өмірді одан әрі жандандырды. Алашорда үкіметінің алдында тұрған басты мәселенің бірі – елді қорғай алатын әскерді құру мәселесі тұрды. Бұл тұрғыдан келгенде Алаш басшылығының нақты тұжырымы, яғни доктринасы болды деп айта аламыз. Оған дәлел, алаш басшыларының «Қазақ» газетіндегі ойлары, Алаш партиясының бағдарламасында Алаш милициясына қатысты тараудың болуы, сол сиезде бұл мәселенің күн тәртібіне қойылуы, Халел Ғаббасұлының арнайы баяндама жасауы, Алашорда құрамында қарулы күштерге басшылық жасайтын, соғыс министрлігінің құзыры берілген «Алаш Әскери кеңесінің» болуы (Алаш-Орда, 1992: 90).

Алашорда үкіметі Семейге қоныс тепкеннен кейін, мұнда Алаш милициясын құруды бастағанын көреміз. Таяу маңдағы уездердің болыстарынан жастарды әкеліп, оларды соғыс ісіне үйретуді қолға алады. Қазақтан әскери маманның тапшылығы сезілген. Семейдегі қазақ милициясын Семей педсеминариясының оқушысы, солардың командирі, прапорщик шеніндегі Қазы Нұрмұхаметов үйретуді бастайды. (Тегі бұрын әскерде болмаған Қазыға прапорщик шенін Алашорда үкіметі Семей әскери гарнизонының басшылығымен келісіп, қысқа курстан өткіздіртіп алғанба деп те ойлаймыз. Осыдан бес жылдай бұрын біз іздеп тапқан Қазының қарындасы Нұрфатима, ағасының әйелінің орыс қызы және оның әкесінің генерал болғанын айтқан еді).

1918 жылдың 6 наурызында Алаш қаласында әскерді ойнатып жатқан Қазыны, Омбыдан Семей Совдепіне көмекке келген большевик А.Звездовтың қызыл әскерлері арнайы Ертістен өтіп келіп, атып кетеді. Бұл қанды оқиғаның Алашорда үкіметі мен Алаш әскері үшін қатер екенін саналы азаматтар сезді. Сондықтан Қазының қазасына үлкен саяси мән берілді. Жерлеу рәсіміне жүректері Алаш деп соқан азаматтардың барлығы жиналды, жан тебіренер сөздер сөйленді. Алаштың жас азаматын ақтық сапарға шығарып салып тұрып айтқан Шәкәрім Құдайбердіұлының: «Мұны өлді демендер. Бұл күні һәм мұнан соңғы азаматтар мына мен сияқты болып «ұлттым деңдер» деп, өзінің ұлтшылдығын сөзбен емес, іспен көрсетті. Қарағым, Қазы, өліміңе өкінбе! Арманың жоқ, құдай алдында да, жұрт алдында да сенің орның бөлек» деген жалынды сөзі көпшіліктің жүрегінде жатталды (Мұхаметқанов, 1992).

Алашорда кезеңіндегі Шәкәрім Құдайбердіұлының қайраткерлік қызметінің бір жағы, ұзақ уақыт болмаса да, Алаш сотының қызметімен байланыс-ты. 1918 жылдың сәуір айында өткен Семей облыстық земствосының бірінші төтенше жиналысында ең алдымен әкімшілік басқару және сот жүйесін құру қаралған. Облыстық қазақ сотының төрағасы болып Мұқыш Боштаев, орынбасары Иманбек Тарабаев, мүшелері Шәкәрім Құдайбердіұлы, Смахан Бөкейханов, ал кандидаттыққа А.Аңдамасов пен Теміржанов сайланады (АОМА. Қор – 37, тізбе – 01, іс – 26.). Міне сол күндердің бірінде Шәкәрім Құдайбердіұлының қазақ соты ретіндегі қызметінде, оның одан арғы ұстанымдарына әсер еткен жағдай орын алады. Семейде тұратын Белгібай деген байдың жасынан біреуге айттырып қойған қызы Ғабдолла Қоскеев деген мұғалім жігітпен қашып кетеді. Артынан іздестірген қуғыншылар ақыры екі жасты тауып алып, жігітті қатты сабап тастайды. Осы жағдайда қыз бен жігіттің ісі сотта қаралып шешілетін болады. Міне осы кезде қыздың бұрынғы айттырылған жағынан кісілер келіп Шәкәрімнен қызды сүйгеніне қоспай, өздеріне беруді сұрап, қазақтың небір аталы сөздерін айтады. Шәкәрім оларға бұл істі сот, ар сотына қарай әділ шешеді деп жауап береді. Сол сияқты, қыз бен жігітті жақтағандар да Шәкәрімге келіп кетеді. Оларға да Шәкәрімнің айтқаны жаңағы жауап болады. Шәкәрімге қатты батқаны, істі ұшықтырмай бұрынғы жағына қарай шешіңіз деген кейбір Алаш азаматтарының сөзі болады. Ол бәрінен түңілгендей жағдайда болады. Қаражан Үкібаевтың мектепке жалдаған үйінде сот басталады. Сотты Шәкәрім жүргізеді де, екі жағында Мұқыш Поштаев пен Сымахан Бөкейханов отырадды. Сот алқасы екі жақты да тыңдай келе, үкім шығаруды кеңесуге жеке бөлмеге шығады. Олар қайта ішке кірген соң, Мұқыш Поштаев бас жағын: «Біздің сот – ар соты, адамгершіліктен аспай әділін айтамыз» дей келіп, бірін бірі сүйген жастарға еркіндік берген үкімді оқиды. Сол жерде ел атқамінерлері Шәкәрімге ауыр сөздер айтады. Міне осы жерде әңгіменің одан әрі қалай өрбігенін білу үшін Ахат Шәкәрімұлының естелігіне жүгінейік. Ахат ақсақал: «Кешке әкей қатты күйзеліп келді. Аңқау, ақ көңіл Үдері қажы: «Қарағым, ауырып келдің бе? Өңің қашып кетіпті!» дегенде әкей: «Мен босқа әуре болып жүр екем! Басшылыардың елді ел қылатын түрі жоқ! Баяғы күндестік, баяғы мәнсапқұмарлық, өзімшілдік! Баяғы адалда жақтау жоқ! Сорлы елге, сор жауыны сорғалағаннан басқа түк жоқ! Бұлардан үміт, қайыр жоқтығына көзім жетті. Ел оқығандары ғой, елді адал жолға бастайды бұлар деп сеніппін! Қателесіппін» - деді. Менің әкейге қатты жаным ашыды. «Енді бұлардың арасынан кетсеңізші», - дегеннен басқа айта алмадым. Осы түнде әкей: «Партия құрған өңкей қырт», «Тыныштық жоқ, тыным жоқ», - деп басталатын өлеңдерін қолма-қол ашу үстінде жазды. Ертеңінде Божков деген доктырды шақырытып алып, іші ауырды деген қағазды алды да, атын жеккізіп, Жаңасемемейдегі Абдрахман байдың үйіндегі Алаш кеңсесіне келіп кірді. Мен, Дүйсенбі екеуіміз қақпа алдында, арбада отырдық. Өлден уақытта әкей шығып: «Ертең елге қайтатын болдық. Бүгін керек-жарақ аламыз», - деді. Сүйтіп әкей ауылға қайтып кетті», - дейді (Шәкәрімтану мәселелері, 2007: 182).

Қорытынды. Сонымен, Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірінің XX ғасырдың бірінші ширегіндегі бір кезеңі аяқталып, оның бұдан кейінгі өмірі 1919 жылы Семей өңірінде берік орнаған кеңестік кезеңмен жалғасты. Кеңестік билік орнағаннан кейінгі кезеңде Шәкәрім қажының қалыптасқан жағдайда, алдыларына қойған мақсаттарына жету үшін түрлі айла-шарғыларға, қысымға баруы мүмкін жаңа биліктің табиғатын ойшыл жақсы түсінген. Шәкәрім қажы өзінің жан-дүниесіне жақпаған жаңа билік іске асыра бастаған іс-әрекеттерден аулақ болуы үшін ештеңеге араласпай, тек шығармашылықпен айналысуды мақсат етті. Осы мақсатпен ол өзінің одан арғы өмірін бейтарап жағдайда иендегі «Саятқорада» жалғастыруды дұрыс деп тапты. Және оны жаңа кеңестік билік те түсінеді деп ойлады. Бірақ бүкіл идеологиясы тап күресіне, тап жауларын құртуға құрылған тоталитарлық жүйе тұрғысында бұлай ойлау қиял болар еді.

Дереккөздер

АО МА – Абай облысы мемлекеттік архиві, Семей қ.

Әдебиеттер

- Алаш туы, 2015 – *Алаш туы* тігілген өңір. Алашорданың 100 жылдығына орай / Құраст. М.Қ. Каримов, М.Қ. Асылбеков, Н.С. Нанбекова. Семей, 2015. 311 б.
- Алаш Орда, 1992 – *Алаш Орда*: сборник документов / составитель Н. Мартыненко; ответственный за выпуск Г. Мурзахметов. Алма-Ата: «Айқап», 1992. 192 с.
- Бөкейханов, 1994 – *Бөкейханов Ә. Шығармалар*. Алматы: Қазақстан, 1994. 384 б.
- Государственная дума, 1906-1917 – *Государственная дума, 1906-1917 Российской империи 1906-1917 гг. (историческая справка)* – [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: https://duma.tomsk.ru/content/gosudarstvennaja_duma_rossijskoj_imperii_19061917_gg_istoricheskaja_spravka
- Движение Алаш, 2011 – *Движение Алаш*. Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. Т.1. Алматы: «Ел-шежіре», 2011. 428 с.
- Жиренчин, 1996 – *Жиренчин К.А.* Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. Алматы: «Жеті жарғы», 1996. 352 с.
- Записки, 1912 – *Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела ИРГО*. Выпуск 6. Семипалатинск, 1912.
- Камалаш, 2006 – *Камалаш Б.* Қотын деген халық бар // Евразия орталығы/Центр Евразии. № 3(4). 2006.
- «Қазақ» газеті, 1998 – *«Қазақ» газеті* / Ә. Нысанбаев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. 560 б.
- Қойгелдиев, 2008 – *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Т.1. Алматы: «Мектеп», 2008. 480 б.
- Мұхаметқанов, 1992 – *Мұхаметқанов Қ.* Алаш сиезінің ақиқаты // «Жас Алаш». 1992, 17 сәуір.
- Нұрпейісов, 1995 – *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.
- Очерки, 1974 – *Очерки экономической истории Каз.ССР (1860-1970 гг.)*. / Под ред. С.Б. Баишева. – Алма-Ата: «Казахстан», 1974. 360 с.
- Сыдыков, 2012 – *Сыдыков Е.* Шакарим. М.: Молодая гвардия, 2012. 351 с.
- Сыдықов, 2008 – *Сыдықов Е.* Шәкәрім және Алашорда. Ғылыми жинақ: Шәкәрім әлемі сериясы. Алматы: Раритет, 2008. 184 б.
- Шәкәрімтану мәселелері, 2007 – *Шәкәрімтану мәселелері*: Сериялық ғылыми жинақ. Т.1. / құраст. Т. Шаңбай; жауап. ред. Е. Сыдықов. Алматы: Раритет, 2007. 448 б.
- Құдайбердіұлы, 2018 – *Құдайбердіұлы Шаһкәрім*. Түрік, қырғыз, қазақ һәм ханлар шежіресі / Құраст.: А.Аспенбетов, А.Смағұлова, М. Өндірқан. Семей, 2018. 238 б.
- Фридман, 1974 – *Фридман Ц.* Банки и кредит в дореволюционном Казахстане. Алма-Ата, 1974. 175 с.

Sources

АО МА – Abai oblysy memlekettik arhivі [State Archive of Abai Region], Semey

References

- Alash tuy, 2015 – *Alash tuy* tigilgen onir [The region where the Alash flag was erected]. Alashordanyng 100 zhyldygyna oraj / Qurast. M.Q. Karimov, M.Q. Asylbekov, N.S. Nanbekova. Semej, 2015. 311 p. (In Kaz.).
- Alash Orda, 1992 – *Alash Orda*: sbornik dokumentov [Alashorda. Collection of documents] / sostavitel' N. Martynenko; otvetstvennyj za vypusk G. Murzahmetov. Alma-Ata: «Ajqap», 1992. 192 p. (In Russ.).
- Bokejhanov, 1994 – *Bokejhanov A.* Shygarmalar [A. Bukeikhanov. Works]. Almaty: Qazaqstan, 1994. 384 p. (In Kaz.).
- Dvizhenie Alash, 2011 – *Dvizhenie Alash*. Sbornik materialov sudebnyh processov nad alashevcami [The Alash movement. Collection of materials from the trials of the Alashevites]. Trehtomnik. T.1. Almaty: «El-shezhire», 2011. 428 p. (In Russ.).
- Fridman, 1974 – *Fridman C.* Banki i kredit v dorevoljucionnom Kazahstane [Banks and credit in pre-revolutionary Kazakhstan]. Alma-Ata, 1974. 175 p. (In Russ.).
- Zhirenchin, 1996 – *Zhirenchin K.A.* Politicheskoe razvitie Kazahstana v XIX – nachale XX vekov [Political development of Kazakhstan in the nineteenth and early twentieth centuries]. Almaty: «Zheti zhargy», 1996. 352 p. (In Russ.).
- Gosudarstvennaja дума, 1906-1917 – *Gosudarstvennaja дума, 1906-1917 Rossijskoj imperii 1906-1917 gg.* [The State Duma of the Russian Empire 1906-1917]. (istoricheskaja spravka) – [Jelektronды resurs]. – Kіru rezhimі: https://duma.tomsk.ru/content/gosudarstvennaja_duma_rossijskoj_imperii_19061917_gg_istoricheskaja_spravka [in Russian].
- Kamalash, 2006 – *Kamalash B.* Qotyn degen halyq bar [There is a people in Kotyn] // Evrazija ortalыgy/Centr Evrazii. 2006. № 3(4) (In Kaz.).

- Muhametqanov, 1992 – *Muhametqanov Q. Alash siezining aqiqaty* [The truth of Alash] // «Zhas Alash». 1992. 17 sauir. (In Kaz.).
- Nurpejisoov, 1995 – *Nurpejisoov K. Alash ham Alashorda* [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.).
- Ocherki, 1974 – *Ocherki jekonomicheskoy istorii Kaz.SSR (1860-1970 gg.)* [Essays on the economic history of the Kazakh SSR] / Pod red. S.B. Baisheva. Alma-Ata: «Kazakhstan», 1974. 360 p. (In Russ.).
- Sydykov, 2012 – *Sydykov E. Shakarim* [Shakarim]. M.: Molodaja gvardija, 2012. 351 p. (In Russ.).
- Sydyqov, 2008 – *Sydyqov E. Shakarim zhane Alashorda* [Shakarim and Alashorda]. Gylymi zhinaq: Shakarim alemi serijasy. Almaty: Raritet, 2008. 184 p. (In Kaz.).
- Shakarimtanu maseleleri, 2007 – *Shakarimtanu maseleleri* [Problems of shakarimology]: Serijalyq gylymi zhinaq. T.1. / qurast. T. Shangbaj; zhauap. red. E. Sydyqov. Almaty: Raritet, 2007. 448 p. (In Kaz.).
- «Qazaq» gazet, 1998 – *«Qazaq» gazet* [“Kazakh” newspaper] / A. Nysanbaev. Almaty: «Qazaq jenciklopedijasy» Bas redakcijasy, 1998. 560 b. (In Kaz.).
- Qojgeldiev, 2008 – *Qojgeldiev M. Alash qozgalysy* [Alash movement]. T.1. Almaty: «Mektep», 2008. 480 p. (In Kaz.).
- Qudajberdiuly, 2018 – *Qudajberdiuly Shahkarim. Turik, qyrgyz, qazaq ham hanlar shezhiresi* [Chronicles of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khans] / Qurast.: A.Aspenbetov, A.Smagylova, M. Ondirqan. Semej, 2018. 238 p. (In Kaz.).
- Zapiski, 1912 – *Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela IRGO* [Notes of the Semipalatinsk Sub-department of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society]. Vypusk 6. Semipalatinsk, 1912. (In Russ.).

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT
ОТАН ТАРИХЫ. 2025. Т. 28. № 1

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Кабульдинов З.Е.

ОБОСТРЕНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ КАЗАХОВ В УСЛОВИЯХ МАССОВОЙ
 КРЕСТЬЯНСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ В НАЧАЛЕ XX века.....5

Балтабаева К.Н., Аблажей Н.Н.

ДЕЛА ПЕРЕБЕЖЧИКОВ И РЕПАТРИАНТОВ ИЗ СИНЬЦЗЯНА
 1940–1950-х гг. КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ДИАСПОРЫ.....18

Борбасов С.М., Мурзаходжаев Қ.М., Женис Ж.Ж.

КЕҢЕСТІК КЕЗЕНДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ – ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ
 ЕҢ АУЫР ТРАГЕДИЯ.....29

Асанова С.А., Конкабаева А.Н.

СОВЕТСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ КАК ФАКТОР ИЗМЕНЕНИЯ
 СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА КАЗАХСКОЙ ЖЕНЩИНЫ.....41

Kasymbekova M.A., Zhenis Zh.Zh., Zhumatay S.

SOME ISSUES RELATED TO THE HISTORY OF THE EMERGENCE
 OF THE SUFI ORDER IN CENTRAL ASIA.....52

Aitenov Zh.K., Sailaubayeva N.E., Baishov B.B.

PEASANT COLONIZATION OF THE REGION AND ITS REFLECTION
 IN TOPONYMY OF PAVLODAR REGION.....63

Муканова Г.К.

ПЕРВАННЫЙ НАМАЗ. ИСТОРИЯ РЕПРЕССИЙ МУЛЛ, ИШАНОВ, ХАЗРЕТОВ
 И КАЗИЕВ В РАМКАХ «МАЛОГО ОКТЯБРЯ» В КАЗАХСТАНЕ (1920 – 1950 гг.).....76

Сулейменова А.Т.

ҚАЗАҚСТАНДА 1930 жж. ЖҮРГІЗІЛГЕН ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ
 НАУҚАНЫ – КІШІ ҚАЗАН РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТРАГЕДИЯСЫ.....91

Омарова Г.А., Уалтаева А.С., Маргулан А.С.

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ И СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДА АЛМАТЫ
 В 1854-1939 гг.105

Абдукадыров Н.М., Кобесова А.С.

ОСМАН БІЛГІНІҢ ТҮРКІСТАНДЫҚ ҚАЖЫЛАРҒА ҰСТАНҒАН САЯСАТЫ
 (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы).....124

Тұрлыбай Б.С., Кенжебаев Ғ.Қ.

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕ ОҚУ-АҒАРТУ МӘСЕЛЕСІНІҢ КӨТЕРІЛУІ.....139

Черниенко Д.А., Абенова Г.А.

КАЗАХСКО-РУССКОЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ
В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ Х.А. АРГЫНБАЕВА.....152

Мурзаходжаев Қ. М., Әпендиев Т.Ә., Қуанбай О.Б.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР
(ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ МӘЛІМЕТТЕР БОЙЫНША
ӨЗАРА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ).....165

Bazarbayev K., Amirbek A., Kelesh M.

TURKEY IN THE ATATURK ERA IN SOVIET PUBLICATIONS
(BY «PRAVDA» AND «IZVESTIA» NEWSPAPERS).....177

Бисенова Г.А., Отенова Г.Е., Болдыков Ж.Б.

XX ҒАСЫРДЫҢ 40-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҮНДІСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ КӨШІНІҢ
ТАРИХЫ (ҮНДІСТАН ҰЛТТЫҚ АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....186

Оралова А.А., Қара Ә.

ҚАЗАҚ-ОРЫС БАЙЛАНЫСТАРЫНДАҒЫ ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫР.....200

Каримов М.К., Рахметуллин Е.Е., Даутова А.Ф.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ШИРЕГІНДЕГІ
САЯСИ ӨЗГЕРІСТЕР КЕЗЕҢІНДЕ.....212

Қапбаров Г.Ш., Шашаев Ә.К., Орынбасаров Г.Ж.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ КӨШІ-ҚОН ҰТҚЫРЛЫҒЫ: КАДР ЖӘНЕ ЕҢБЕК МИГРАЦИЯСЫНЫҢ
РЕТТЕЛУІНІҢ ШЕШІМІ.....225

АРХЕОЛОГИЯ. ЭТНОГРАФИЯ / ARCHEOLOGY. ETHNOGRAPHY

Ахантаева Ә.

ЖЕТІСУ Өңірі қазақтарының дәстүрлі егіншілігі.....240

Сиздинов Б.С., Амантуров М.Қ., Жетібаев К.М.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНАН ТАБЫЛҒАН МАЙШАМДАР.....251

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.